

The background is a detail from Hieronymus Bosch's painting 'The Fight Between Carnival and Lent'. It depicts a scene in a stone-walled interior. In the upper left, a man in a red robe and a turban-like headpiece looks down. In the lower right, a man with a long, beak-like nose, wearing a red cape and a blue conical hat, is on skis. In the lower left, a group of men are gathered around a table, one holding a book. The scene is filled with various objects and figures, characteristic of Bosch's detailed and often satirical work.

JHERONIMUS BOSCH

BIOGRAFIE VAN EEN BOSSCHENAAR

JHERONIMUS
BOSCH

SIGGI WEIDEMANN

JHERONIMUS BOSCH

BIOGRAFIE VAN EEN BOSSCHENAAR

Omniboek

Cobiculus Gufo di Ferro – De Inluisteraar

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288
3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

ISBN 978 94 0190 816 0
ISBN e-book 978 94 0190 817 7
NUR 681

Copyright © 2017 Siggie Weidemann

Vertaling Geraldine Damstra / Littera Scripta
Omslagontwerp en vormgeving binnenwerk Suzan Beijer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand,
of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

	Proloog	9
1	Het huis aan de markt	21
2	De familie Van Aken	32
3	Stap in de schilderswereld	39
4	Culturele veelzijdigheid	53
5	Familieatelier	59
6	De beloofde stad	62
7	Kathedraal voor hogere sferen	83
8	<i>Blijde Inkomste</i>	100
9	De wereld van Jheronimus	109
10	Werkbezoek	124
11	De wereld op zijn kop	136
12	Poel des verderfs	153
13	Broer van de slaap	161
14	Op zoek naar het ridderideaal	166
15	Een huwelijk	171
16	Erasmus en Jheronimus	177
17	Eerste (boek)drukkerij	197
18	Broederschap	205
19	Gelovige of ketter	220
20	Zwanenmaal	227

21	Dantes 'Inferno'	234
22	Doolhof van lust en huivering	239
23	Ontdekking van de natuur	256
24	Parallelkosmos van de fantasie	262
25	Op weg naar de mythe	275
26	<i>Het Narrenschip</i>	287
27	Schilder op stap	295
28	Bosch' lievelingsvogel	305
29	<i>Laatste Oordeel</i>	316
30	Jheronimus' bewonderaars	322
31	Feest en oorlog	327
32	'Triomf van de dood'	330
33	'De duivelmaker'	335
34	Herontdekking van een visionair	349
	Noten	355
	Bibliografie	371
	Tijdtafel	377

'Ik ben in 1881 in een groot en machtig keizerrijk geboren, in de monarchie van de Habsburgers, maar die zou men tevergeefs op de kaart zoeken: ze is zonder een spoor na te laten uitgewist... In het kleine interval tussen het doorkomen van mijn baard en het grijs worden ervan, in deze ene halve eeuw, hebben meer radicale gedaantewisselingen en veranderingen plaatsgevonden dan anders in tien generaties, en ieder van ons voelt: bijna te veel!'

DE WERELD VAN GISTEREN, STEFAN ZWEIG

PROLOOG

Het begint met een misverstand, en dat is de schuld van die rare Griet. Sinds mijn eerste ontmoeting met *Dulle Griet* van Pieter Bruegel de Oude ben ik in haar ban. Net als ik staan ook andere bezoekers ontroerd voor dit monumentale schilderij. Wat is er toch zo bijzonder aan dit werk, dat elke keer dat het bekeken wordt in de salon met de kostbare lederen wandtapijten in museum Mayer van den Bergh in Antwerpen, waar het hangt, een betoverend maar verwarrend effect heeft? Het betreft een powervrouw voor een apocalyptisch tafereel van de ondergang van de wereld, die voor niemand bang is, zelfs niet voor de duivel, waarbij haar maker – de schilder Bruegel – verwijst naar het spreekwoord: ‘Wie de wereld op zijn schouders draagt, is gek.’ Daarbij doet zijn *Dulle Griet* mij denken aan motieven in de schilderkunst van Jheronimus Bosch en Brechts toneelstuk *Moeder Courage*, dat gaat over de strijd tegen oorlog en geweld.

Wie zich bezighoudt met de Brabantse Pieter Bruegel de Oude, stuit ook op de Brabander Bosch, door het volk net zo geliefd en vereerd als door zijn tirannen, vanwege zijn interpretatie van de ongelijke strijd van het individu tegen de machten van zijn natuur en omdat hij als kroniekschrijver en schilder van de menselijke zeden nieuwe paden betrad. De mens lijkt bij hem heen en weer te worden geslingerd tussen verdringing, angst, hoop en de

zoektocht naar geluk. Het was deze 'Boeren-Bruegel' die werken in de stijl en met de motieven van Bosch maakte en op die manier boerderijen en huizen van burgers overspoelde met prenten. Bosch was beroemd om zijn *duvelryen* (duivelarijen) en zijn schokkende gruwelkabinet. Wat Bruegel de Oude ontleend heeft aan zijn voorbeeld uit 's-Hertogenbosch, kan niemand ontgaan, zoals zijn *Dulle Griet* laat zien; het schilderij werd nog meer dan honderd jaar na Jheronimus' dood aangezien voor een werk van Bosch. Bruegel was zo geniaal als nabootser, dat hij 'de nieuwe Jheronimus Bosch' werd genoemd. En zo kwam het, dat ik mij – met dank aan zijn Griet – ging interesseren voor *Jeronimus de Scilder*.

De man die tot op de dag van vandaag beroemd werd onder zijn kunstenaarsnaam Jheronimus Bosch maar geboren werd als Jeroen van Aken, wordt gerekend tot de invloedrijkste schilders in de Oudnederlandse schilderkunst. Zijn verhaal begint in de handelsstad 's-Hertogenbosch (ook wel Den Bosch genoemd), in het noorden van het belangrijke hertogdom Brabant; de eerste schriftelijke bewijzen daarvan dateren uit de periode dat hij meerderjarig werd, waarna zijn levensverhaal eindigt met welkend kloggelui en koorzang tijdens de uitvaartmis in de Sint-Janskathedraal aldaar.

Was Bosch een tovenaer en mannelijke heks, een magiër of misschien zelfs een rebel? Een lid van de sekte van de adamieten, die de vrije liefde praktiseerde, een brenger van spirituele boodschappen en een verkondiger van verdrongen wensen, een moraliserende natuurfilosoof, en de duivel zelf zou hem hebben veracht? Beschikte hij, de visionair, over een 'zesde zintuig', een 'derde oog' of een 'tweede gezicht'? Hij maakte schilderijen van bedrog en waarheid, van hel en heiligheid, met demonen en fladderbeesten, die ontsproten leken uit een droom van de klokkenluider van de Notre-Dame. Nog een cliché vergeten? Hopelijk niet. Toch wel, hij werd ook nog verdacht van ketterij. In die tijd van grote veranderingen waren maatschappelijk protest en ketterij echter één en hetzelfde.

Dat deze en ook veel andere onzin over hem werd verspreid en in omloop is, is ook zijn eigen schuld, omdat hij zich niet in de kaart liet kijken. Mogelijk waren zijn schilderijen een vorm van revolutionair protest. Hij liet er niets over los, vermoedelijk omdat hij dacht dat zijn boodschappen misbruikt zouden kunnen worden. Hij heeft ons geen enkele brief of aantekening nagelaten; ook is er geen enkel portret van hem bij leven, noch een zelfportret. Ook zijn er bij de totstandkoming van dit boek geen gesprekken met de kunstenaar Jheronimus boven water gekomen.

Psychologen en taalkundigen, sociologen en theologen, psychiaters en andere exegeten hebben als een soort detective grondig onderzoek gedaan naar alle details van zijn werken, geprobeerd ze met behulp van de christelijke iconografie tot historisch onderzoek te interpreteren, om de raadselen in zijn werken te ontsluiten: wat wil deze kunstenaar, die zich onttrekt aan simpele indelingen, ons vertellen? Of zoals de filosoof Friedrich Nietzsche het zei: 'Er zijn geen feiten, alleen interpretaties.' Jheronimus en zijn werk vormen een uitdaging voor de bekwaamheid van de Bosch-historici om zijn werk te duiden. Titels en toeschrijvingen van zijn werken berusten op kunsthistorisch of dendrochronologisch bewijs, ook omdat schriftelijke documentatie ontbreekt. Kunsthistorici, onderzoekers naar de herkomst van schilderijen en liefhebbers liggen met elkaar in de clinch over de uitleg van beroemde drieluiken als *Tuin der Lusten* of de *Verzoeking van de heilige Antonius*. Hoewel er talloze varianten op zijn naam bestaan – van 'Jeroen van Aken' tot 'Jeronimo den maelder' – zijn ze het in elk geval in zijn geboortestad eens geworden over zijn kunstenaarsnaam: Jheronimus Bosch.

Zo waren en zijn de uiterlijke omstandigheden gunstig voor de mythevorming. Hij was een geweldige verteller, die met lichtvoetige humor religieuze en maatschappelijke thema's behandelde, het pandemonium van zijn tijd toonde en zijn optische interpretatie gaf van al wat maar al te zeer menselijk was, waardoor er schilderijen ontstonden met een grote poëtische zeg-

gingskracht. Zijn voorstellingen van de hel zijn de fascinerendste ooit geschilderd. Bosch – die zich nog niet helemaal los had gemaakt van de middeleeuwse denkwijze – leefde in een wereld die zo ten diepste tegenstrijdig was, dat hij nog niet helemaal aangekomen was in de renaissance. Hij maakte de heftige schokken en chaos mee van de decennia die we tegenwoordig zien als een belangrijk keerpunt in de geschiedenis en de overgang naar een nieuwe tijd. Hij begreep ook dat hij de realiteit moest verklaren in haar wezen en maakte schilderijen zoals die er tot dan toe nog nooit waren geweest. Men kan voor elke weergegeven alledaagse situatie een schat aan interpretaties bedenken en concluderen dat het leven bij hem niets behaaglijks heeft, dat het een beproeving is die moet worden doorstaan. Zijn tijdgenoten hadden meer gevoel voor wat hij probeerde te vertellen dan de onderzoekers daarna, die hem wat zijn stijl betreft onder wilden brengen in een bepaalde categorie. Ze wisten hoe ze zijn symboliek – symbolen speelden een belangrijke rol in de beeldende kunst, maar werden nauwelijks gebruikt om esthetische of decoratieve overwegingen – moesten duiden en wisten wat ermee werd bedoeld. Ze ontdekten er aanwijzingen in voor hun leven, dat de langzamen opgevreten worden door de snellen, verspilling leidt tot een bankroet en macht leidt tot onrecht. En Bosch, die het hoogste en het geringste met elkaar verenigde, heeft zijn tijdgenoten niet teleurgesteld.

Had hij, wiens beelden de gave van de profetie suggeren, in de stijl van zijn voorgangers strak en sierlijk geschilderd, dan was hij allang vergeten. Zijn penseelvoering verschaft een maximum aan beeldende kwaliteit en een grote kleurenrijkdom. Zijn sterkste motieven zijn die van het leven als een *comédie humaine*. Bij sommige werken met een sterke individuele zeggingskracht lijkt hij overmand te zijn geweest door de *animal spirit*, een buikgevoel. Jheronimus was een goed observator, die het leven van het volk van zijn tijd kende en als uitstekend tekenaar staat in de traditie van de beroemde Nederlandse tekenschool.

Jheronimus was een verhalend schilder, die probeerde de gemeedstoestand van zijn tijd – waarin de mens nog deel uitmaakte van een bezielde wereld en het handelen ondergeschikt was aan de wil van God – te doorgronden. Hij doopte zijn penseel niet in gif wanneer hij de mensen vertelde over hun aard en levensomstandigheden, en hij bevrijdde de vanouds bekende thema's van de mensheid van hun ideologische ballast, maakte ze toegankelijk en individualiseerde ze. Het werden vertrouwde beelden, omdat hij de geschiedenis die zich herhaalde tot onderwerp nam op satirische, vaak komediante wijze en tegelijk ook raadselachtig, want zijn symboliek is ons grotendeels onbekend. Om hem te begrijpen is een boschiaanse fantasie noodzakelijk. Bijvoorbeeld het raadsel van de naakte figuur die onder een grote uil staat te dansen en gevangen zit tussen de takken, of de enorme oren boven een mensenmenigte die voor een brandende achtergrond op de grond ligt en rondkruipt, en die met een mes van elkaar worden gescheiden, waarmee hij kennelijk duidelijk wil maken hoe zonden de oorzaak zijn van psychische pijn. Vervolgens verbindt hij dingen met elkaar die vroeger niet met elkaar verbonden mochten worden. Zoals de vis als vliegmachine met passagiers erin – een man met vuurkorf en een vrouw die schrijlings zit – terwijl ze over de in gedachten verzonken heremiet Antonius, toonbeeld van de standvastigheid, heen vliegen.

De ondergang van het Bourgondische Rijk van Karel de Stoute, de opkomst van de Habsburgers en de opbouw van een Europees imperium onder keizer Maximiliaan I en zijn kleinzoon Karel V, liet Jheronimus als burger geenszins koud. Hij was een tijdgenoot van Leonardo da Vinci, Sandro Botticelli, Matthias Grünewald, Albrecht Dürer, Thomas More en Desiderius Erasmus. De opkomst van Jheronimus en ook die van Erasmus voltrok zich tijdens jaren van grote politieke en sociale onrust. De boekdrukkunst verbreidde zich razendsnel, Amerika werd ontdekt, er werden nieuwe zeewegen gevonden, de Moren werden uit Spanje verdreven en de Turken kwamen naar Europa. Rond

1500 was Jheronimus er getuige van hoe de wereld uit haar voegen raakte, de mensen geloofden in het naderende einde van de wereld en er was sprake van een geestelijke crisis. Onlusten brachten de normatieve orde aan het wankelen, maatschappelijke verschuivingen en politieke veranderingen kondigden een omwenteling aan, en het Heilige Roomse Rijk – dat tot dan toe alles bijeen had gehouden – wankelde.

Erasmus en Jheronimus moeten elkaar gekend hebben, omdat Erasmus de Latijnse school bezocht in Jheronimus' geboortestad. Wat hen verbond, waren hun morele opvattingen over gerechtigheid en hun verlangen naar vrede, hun kritiek op de kerk, de macht van de heersende klasse – die ze bestreden met spot, satire en ironie – en ze gingen allebei gebukt onder de dwaasheid van hun tijdgenoten. De een werd de gevierde humanistische schrijver die met zijn geschriften de succesvolste boekenschrijver van zijn tijd zou worden; de ander voelde zich verbonden met het volk, schilderde op raadselachtige wijze met zijn penseel subjectief, fantasievol en onverzoenlijk over het afscheid van de middeleeuwen en dit keerpunt in de geschiedenis, en werd een uitzonderlijk kunstenaar met een gedenkwaardige vitaliteit, omdat hij de schilderkunst vernieuwde. De een reisde door Europa en voldeed aan het ideaal van de renaissance; de ander bleef zijn leven lang zijn geboortestreek trouw, kreeg de algemeen menselijke waarden onder de knie met allerlei exotische projecties, bracht literaire thema's in de schilderkunst in en wat hij schilderde, was 'modern', avantgardistisch.

Jheronimus Bosch werd geboren op het juiste moment en op de juiste plek. De Reformatie bracht de hele wereld in beroering, omdat duidelijk werd dat de wereld niet slechts een schouwtooneel was. De wetenschap sloot een verbond met de kunst, en de manier waarop er globaal tegen de nieuwe wereld aan werd gekeken, veranderde het denken. Er werden nieuwe technieken ontdekt, de steden werden groter en de burgers vrijer, mondiger en welvarender. Bosch wierp de vraag op naar de buitengewone on-

rechtvaardigheid van het leven en ensceneerde als een cineast het bestaan als het wachten op God of Godot, het vruchteloze wachten op iets dat onbekend is. De schilderkunst als oord van verlangen. Verlangens worden uiteindelijk omgezet in beeld. Daardoor wordt hij overal begrepen, want het gevoel van verloren zijn is eeuwig en universeel.

Tijdens het leven van Bosch maakte 's-Hertogenbosch een bloeiperiode door. De stad had succesvolle kooplieden, verbindingen met belangrijke handelssteden in Europa, innovatieve handwerkbedrijven, er werd een prachtige kathedraal gebouwd, ze was het muzikale hart van de regio en de relaties met de hertogen en het hof waren voor Jheronimus van groot nut. Hij stamde uit de schildersfamilie Van Aken, afkomstig uit de gelijknamige stad. Zijn vader, grootvader, overgrootvader, ooms, broers, neven waren allemaal schilder. Het geheim van zijn schilderkunst ligt waarschijnlijk in deze vesting- en marktstad, waar het oude en het nieuwe, de kunst en de macht, de intense religiositeit en het wereldse leven op elkaar botsten. Jheronimus stond dus midden in het leven van zijn tijd. Zijn huwelijk met een welgestelde patriërsdochter heeft ongetwijfeld een positieve invloed gehad op zijn klim op de maatschappelijke ladder, en als 'gezworen broeder' van de invloedrijke Illustre Lieve Vrouwe Broederschap had hij toegang tot de hoogste kringen en een breed netwerk. Deze omstandigheden maakten de schilder uit deze stad beroemd, ze vormden de basis van zijn goede naam en welstand.

Dat hij in zijn geboortestad, ver weg van de kunstcentra, iets nieuws had gecreëerd, daarvan was hij zich waarschijnlijk niet helemaal bewust. Daarbij maakte hij taferelen waarop veel te zien was, met veel lichtzinnigheden en overdrijvingen, die hij gebruikte om nieuwsgierigheid en bepaalde andere gevoelens op te wekken, als een *déjà vu*. De esthetiek van zijn schilderijen wordt gezien als de poort naar hun oorspronkelijke betekenis, vooropgesteld dat men beschikt over de sleutel. Een kunstenaar – of hij nu een christen was of een agnost, een moralist of een

satiricus, een kroniekschrijver of een charismatisch iemand; iemand die zich teweerstelde tegen de tegenstrijdigheden en uitdagingen van zijn tijd en de tegenstrijdigheden zichtbaar maakte, die er volgens het vernuft en het verstand niet zouden mogen zijn. Omdat hij erover schilderde, bestonden ze. Zoals bijvoorbeeld zijn luchtdieren, de wezens van de schepper van de fladderbeesten.

Verspreid over tien landen, achttien steden en twintig collecties overleefden ongeveer twee dozijn schilderijen en tekeningen van zijn hand een half millennium en ze oefenen nog steeds een grote aantrekkingskracht uit. Misschien juist wel, omdat je niet alleen moet kijken naar de beelden van deze schilder van mensen, maar ze ook moet lezen. Ze vertellen over hoop, dromen en verlangens. Deze genreschilder en meester van de urgentie die alle tijd te boven gaat, stelde de dingen voor zoals ze zijn. Niet alleen als een apocalyptisch scenario, maar ook met een lichtvoetige of – zoals men in Brabant zegt – scherpe humor. De Brabantse ondernemer op kunstgebied beschikte over de speelse scheppingskracht van een kind, dat alles voor het eerst ziet en zich afvraagt waarom het zo is, hoe het in elkaar zit en of er misschien iets anders achter zit. Hij was iemand die erdoor geobserveerd was om het onbegrijpelijke moment tussen geboorte en dood vast te houden. Maar niet alleen dat. Hij bracht in zijn parallelkosmos van de fantasie de waarden en ideeën van zijn tijd bijeen in zijn werken, waarin het gaat om dat ene grote taboe dat niet uitgesproken wordt, om de liefde en de stilte waarin alles eindigt: de dood.

Deze man, die danst over het koord tussen hartstocht en ontkenning van de wereld, heeft kennelijk de vluchtige materie – zijn dromen – en de hel – een soort *Apocalypse Now* – zichtbaar tot onderwerp van zijn werk gemaakt. Volgens hem is het einde van de wereld gemeengoed geworden; zijn bizarre beelden van de hel – waarin hij zijn figuren moe, geïsoleerd en gekweld laat optreden – zijn de overtrokken reactie van een scepticus op het onza-

lige optreden van de mens, om alle gruwelen van de realiteit te vatten. Niet voorgesteld als iets definitiefs, maar als een irritant poëtische weergave van het bestaan, voorzien van een waarschuwing: langzaamaan, want hoe groter de hoogte is, hoe dieper de val. Er gaat een belofte achter schuil, die eerder heimelijk onthuld wordt dan dat zij zichtbaar is. Veel figuren van Bosch kijken ons aan alsof ze willen zeggen dat we met onze onwetendheid de incarnatie zijn van ‘de grote dwaasheid’. De opmerking van een expert: ‘Het voornemen om deze schilder te begrijpen, is gedomd te mislukken.’

Humor is een van zijn middelen om te communiceren en ontbeerlijk, omdat het leven van alledag allesbehalve leuk is. Jheronimus’ eigenzinnige humor bevat tegenstrijdigheden en verrassingen. En daarom zijn zijn schilderijen – waarop fantasie en werkelijkheid, een droomwereld en de realiteit niet te scheiden zijn – altijd zo intrigerend. Je hoeft alleen maar goed te kijken. Hij gaat daarbij tot de grens van wat gezegd kan worden voorzien van ironie, satire en spot, zoals indertijd ook in de poëzie gebruikelijk was. Voorbeelden daarvan zijn de zwerver François Villon en de ‘fatrasieën’ (nonsensgedichten) die op markten en in gelagkamers werden voorgedragen.

En omdat de mens zichzelf niet in de ogen kan kijken, was het Jheronimus’ taak hem een spiegel voor te houden, met een schilderij bewust te maken van wat het betekent om in de drukte van deze wrede wereld mens te zijn. Dat was geniaal. God had humor toen Hij Jheronimus schiep en moet Zich daarbij van pure blijdschap Zelf hebben gefeliciteerd. Eindelijk was er iemand die Zijn scheppingswerk begreep. Hoe dan ook, volgens de wijze raad van een rabbi heeft de toekomst een lang verleden. Deze schilder – die grote invloed had op surrealisten en dadaïsten, op Lucas Cranach, Lucas van Leyden en Miró; van wie Pieter Bruegel, Salvator Dalí en Max Ernst zich bedienden; die door de Mexicaanse kunstenaar Frida Kahlo haar belangrijkste inspiratiebron genoemd wordt – blijft een fenomeen. Samen met Albrecht Dürer en de

schilders uit de Brueghel-dynastie behoorde hij tot de meest gekopieerde kunstenaars van zijn tijd.

Op zijn raadselachtige schilderij *Tuin der Lusten* stelde hij het paradijs voor als een komisch en speels feesttafereel, waar je zelf graag deel van uit zou willen maken. Het zijn verleidelijke tafereelen in een tevoorschijn getoverd labyrint van ruimte en tijd, uitgevoerd met een mysterieuze vaardigheid en bekend in alle culturen. Ook wat dat betreft wordt hij gezien als een rebel, zoals te verwachten viel van iemand die zich bevrijdde van de allegorische traditie van zijn voorgangers en in aanraking kwam met de rationaliteit van het humanisme en het optimisme van de renaissance.

Hoewel superlatieven net zo gedoseerd moeten worden gebruikt als een kok specerijen toepast in zijn gerechten, is het niet overdreven om Bosch te rekenen tot de schilderelite van zijn tijd. Hij was in elk geval een van de meest creatieve. Bosch beroert de ziel, hij stelt de werkelijkheid van het alledaagse leven centraal en laat ons dingen zien die onverklaarbaar lijken. Wat hij van de 'lezers' van zijn werk verwacht, is opmerkzaamheid, ook voor details. Meer dan vijfhonderd jaar scheiden ons van zijn schilderkunst, die nog niets aan uitstralingskracht heeft verloren; afhankelijk van de stemming waarin we verkeren, zouden we een denkbeeldig gesprek kunnen voeren, bijvoorbeeld over hoogmoed en hebzucht. Tegenwoordig zijn deze eigenschappen geaccepteerd, de staat berust er zelfs op, terwijl ze vroeger golden als de grootste zonden.

Wat zou er zijn gebeurd als hij een leven had geleid waarin hij volledig was genegeerd of als ketter verbrand? Stel dat de Spaanse vorsten, de Brusselse hofadel met hun verfijnde smaak en geoefende blik wat betreft de eenlingen op hun grondgebied, hem niet uit de schaduw van de anonimiteit hadden gehaald? Dat onder de wereldwijze, strenggelovige kooplieden – maar ook in de rijke bovenlaag, die zich zijn schilderijen kon permitteren – zijn schilderijen zo veel weerklank vonden, is goed te begrijpen. Het

onderscheid tussen een goed en groot schilder is: een goed schilder toont alles, een groot schilder daarentegen blijft mysterieus. Met het raadsel Jheronimus Bosch als wereldster kreeg de verwondering een nieuwe dimensie.

HET HUIS AAN DE MARKT

Stelt u zich een vroege donderdagmorgen voor in juni 1516, het begin van een dag die allengs steeds mooier werd. De markt zou, straks in elk geval, in de nog vroege zomerzon komen te liggen. De man hield van deze vroege ochtenduren, omdat elke morgen nieuwe hoop bood. Wanneer hij – dagelijks deze weken – voor zijn woonhuis aan de Markt 61 in zijn geboortestad 's-Hertogenbosch ging staan, konden de burgers, handwerkslieden, kramers evenals boeren en ander volk tot augustus van datzelfde jaar deze rijzige man daar aantreffen. In zijn huis 'In den Salvatore' (het 'Huis van de Verlosser') – met de hoog opgetrokken siergevel, zodat de voorkant er even imposant uitzag als die van de prachtige buurhuizen – kon hij zijn opdrachtgevers in hun eigen stijl ontvangen en vergasten. Het huis stond tussen 'De Moriaan', 'Cupenborg', 'Middelborgh' en 'De Leeuwenborgh' in. Ertegenover stonden de laken-, vlees- en broodhal, evenals het raadhuis met brouwerij annex eethuis, waar de officiële gasten ontvangen konden worden. Als een gezworen broeder van de Lieve Vrouwe Broederschap – die dienstdeed als agent tussen hem en zijn vorstelijke opdrachtgevers – was hij gewend aan de omgang met hooggeplaatste personen, van wie hij opdrachten verwierf.

Hoewel de man – in de stad slechts bekend als Jeroen van

Aken; Jheronimus Bosch was zijn kunstenaarsnaam, die hij pas ging gebruiken toen hij een succesvol schilder was – zich in een vriendelijke en vertrouwde omgeving bevond, had hij op dit tijdstip van de dag zelden een glimlach op zijn gezicht. Niet omdat hij niet vriendelijk zou zijn, maar omdat hij het op dit vroege ochtenduur niet nodig vond om als teken van vriendelijke hoffelijkheid te glimlachen. Hij was inmiddels behoorlijk op leeftijd en wist hoe moeilijk het leven soms was.

Aan de andere kant wist hij ook hoe heerlijk het in zijn stad kon zijn. Het was alsof hij die nerveuze energie had, waarbij hij zich voortdurend afvroeg: ‘Wat zie ik daar, wat gebeurt er, wat is dat?’ Met deze instelling bekeek hij ook zijn omgeving. Hij had vaak meegemaakt dat het uit de hand liep, en had veel boos geweld gezien. Hij was zich ervan bewust dat de mensen hem kenden. De een groette hem vriendelijk, een tweede wendde zijn hoofd af en weer een ander deed alsof hij hem niet kende. Overall kwam hij bekenden tegen. Ze gaven elkaar een hoofdknikje, praatten over de vleesprijzen, de preek van zondag, de laatste belastingverhoging. Ze wensten elkaar goedendag en gingen ieder huns weegs. En die ouwe met dat licht ironische lachje en die wakkere blik in zijn ogen zei bij zichzelf: ‘Zo is het leven nu eenmaal, je kunt het niet iedereen naar de zin maken.’

Jheronimus wist uit ervaring dat de mensen vaak anders over dingen dachten dan ze zeiden, dat ze elkaar groetten en achter elkaars rug om kwaad van elkaar spraken, dat je nooit wist of het waar was wat ze zeiden. Hij had zijn leven lang het dagelijkse leven van de mensen bestudeerd: hoe ze zich bewogen, op elkaar scholden, lachten of jammerden; hoe ze baden, stalen of ruzie maakten. Hoe ze omgingen met angst of de dood, feestvierden of theater speelden; hoe de kinderen speelden, zongen of zich verbaasden. Hij had goed geobserveerd, ook dat was een van zijn gaven. En had hij niet ook steeds naar zichzelf gekeken als hij de wereld om zich heen bestudeerde? Op zoek naar nieuwe thema’s, nieuwe indrukken, nieuwe horizons, maar ook naar grenzen.

Lang geleden al had hij vastgesteld dat juist de dingen die hij weigerde te erkennen, echt waren en dat datgene wat hij niet wilde geloven, over het algemeen het meest voor de hand liggend was. Het waren in het bijzonder ook de hoogmoed en de jaloezie van de kooplieden, de meest onaangename menselijke eigenschappen, die hem op de beste ideeën hadden gebracht. In dit milieu waren de ideeën voor de thema's van zijn schilderijen ontstaan. Hij moet ook gefascineerd zijn geweest door de verhalen uit Italië. Daar tekende een zekere Leonardo da Vinci vliegma-chines. Vliegen als een vogel was fascinerend. Jheronimus schilderde ze in elk geval wel, vliegende mensen. Zoals bijvoorbeeld op de *Verzoeking van de heilige Antonius*.

Interessant blijven voor zichzelf was duidelijk de grootste uitdaging, en hij dacht terug aan hoe alles begon. Op school, tijdens het lof 's ochtends in de kerk, de discussies binnen de Broederschap, zijn leertijd in het atelier van zijn vader, waar hem werd ingepeperd dat iets niet goed was omdat het je beviel, maar dat het beviel omdat het goed was. Om dat te bereiken, moest er echter worden geoefend, geoefend en nog eens geoefend, moesten de eigen twijfel en scepsis worden overwonnen. Hij had in dit deel van het hertogdom Brabant een rustig en beschouwelijk leven kunnen leiden, maar uiteindelijk kwam het er slechts op neer wat iemand deed met de eindigheid van het leven. Hij had een comfortabele carrière kunnen hebben als geestelijke, maar God had hem een bijzonder talent geschonken.

Deze man in zijn eenvoudige kleding – een uitdrukking van zijn verbondenheid met de patriotten en een tegenstelling met de pronkzucht van de vorstelijke hoven – was een vertrouwde aanblik in de hertogstad. Op zijn hoofd droeg hij een kovel, een donkere muts met naar beneden vallende hoeken en het herkenbare teken van het feit dat de drager ervan een gezworen broeder was van de Broederschap, de invloedrijkste vereniging in Den Bosch. Het was een netwerk dat over de grenzen van Brabant heen ging

en in christelijk, sociaal en kunstzinnig opzicht een belangrijke rol speelde in zijn leven. Een netwerk met herkenbare rituelen, zoals het met elkaar bidden en discussiëren, eten en drinken, zingen en voorlezen. Hij kreeg er steeds weer tips en nieuwe ideeën door. Ideeën, zo dacht hij, zijn er uiteindelijk voor om ze met anderen te delen. Werd Bosch' Broederschap – evenals de kerk, de heersende klasse en natuurlijk de moraal – nog bepaald door een diep geloof, er werd wel een nieuwe kijk op de wereld en de positie van de mens in merkbaar. Het lidmaatschap was ook een teken van de hoge sociale status en het succes van het individu.

Jheronimus Bosch kreeg regelmatig opdrachten van de Broederschap. Zoals voor de bouw en versiering van de nieuwe kapel van de Broederschap naast het koor in de hoofdkerk de Sint-Jan. De kathedrale Sint-Jan – waaraan ongeveer 120 jaar werd gebouwd en die pas na Bosch' dood werd voltooid – was de trots van de hele stad die zijn habitat was en die hij tot het einde toe trouw bleef. Vermoedelijk in de wetenschap in welke belangrijke mate, ja hoe fundamenteel wij als mensen met elkaar verbonden zijn, en dat wanneer burgers het gemeenschappelijk belang boven het individuele stellen, de sociale omgeving het bindmiddel is. Bosch – de gedreven schilder – behoorde tot de kunstenaars voor wie verbondenheid met de geboortegrond, trouw, vriendschap en scheppingskracht meer betekenen dan de carrière. 's-Hertogenbosch was een belangrijke stad in het noorden van het hertogdom; militair en economisch gezien sterk; een gemeenschap met een blijmoedige, belezen en muziekminnende burgerij en een opkomende en zelfbewuste *booming town* met een burgerlijke elite. Deze was vlijtig en solidair, slim en elementair verbonden met de structurele elementen van de bourgondische Brabantse traditie. Den Bosch was een van die plaatsen die zo kenmerkend waren voor Brabant, waar vroomheid, humor, handelsgeest, religie en cultuur, maar vooral de lichtvoetigheid van het leven zich duidelijker manifesteerden dan in andere steden in het land.

Het was een sterk verbonden wereld, waarin ieder zijn plek had. Maar ook het tijdperk van de renaissance, die volgde op de middeleeuwen en het begin was van de nieuwe tijd. Deze begon in de vroege vijftiende eeuw in Italië als de vroege renaissance, terwijl deze periode van ommekeer in Duitsland en Nederland de late middeleeuwen wordt genoemd. Het was een periode van welvaart en consumptie, voorspoed die gepaard ging met maatschappelijke vooruitgang, oorlog, opstand en vertwijfeling, maar ook met uitvindingen en ontdekkingen. De val van Constantinoepel op 29 mei 1453 – het *Nea Rhomea* (nieuwe Rome), toch achthonderd jaar lang de christelijke keizerstad – was naast de pest en de inval van de Mongolen de laatste van de drie grote rampen die de Europese geschiedenis ingrijpend deden veranderen. Toen Columbus in 1492 in het westen een nieuw continent – Amerika – ontdekte, had de boekdrukkunst zich reeds gevestigd in 's-Hertogenbosch. Dat jaar geldt als het beginpunt van de 'nieuwe tijd'. Kennelijk voorvoelde Jeroen dat het leven zonder dromen één grote nachtmerrie zou zijn; hij beschikte over genoeg verbeeldingskracht – zonder dat geen kunst – en zou als kunstenaar op een hoog scheppend en technisch niveau werken.

De Markt – gelegen op een kunstmatige zandophoging, 'donk' genoemd – was de kiem van de snelgroeiende handelsstad in het stroomgebied van de Dommel en de Aa. Een gewone marktdag was altijd hectisch: hier de lakenhandelaren, daar de appelverkopers, de noten- of schoenverkopers. De stad stond bekend om haar galanteriewaren, elegante schoenen en messen met het merkteken 'M'. Deze 'M' legde Bosch op schilderijen, bijvoorbeeld *Tuin der Lusten*, vast voor het nageslacht.

De handelaren boden in hun kramen bont geweven stoffen aan; langs de stalletjes en manden slenterde een stadsmuzikant; boeren boden hun worsten of kazen aan; knorrige oude vrouwen liepen heen en weer met hun eiermanden, en muntstukken vloegen in het rond. Geld was een grillig (soort) metaal, vond Bosch,

dat net als de mens de eigenschap had onbestendig te zijn. Handwerkslieden die mutsen, laken, ketels of gordelgespen hadden – alleen hier en alleen bij hen voordelig te koop – ruilden hun ambachtelijk vervaardigde goederen met boeren tegen hun oogst. Omdat Jheronimus aan de Markt woonde, had hij ook geleerd: op de markt betekent de winst van de een het verlies van de ander.

Voor een opeengepakte groep mensen stond een dominiicaan, die geen zoetsappige en begripvolle toespraak hield, maar een donderpreek waarin hij in krachtige bewoordingen de toorn van God beschreef. Hij maakte effectief gebruik van Gods strafgericht – het *Laatste Oordeel*, door Bosch later op zijn schilderijen sierlijk en speels geïnterpreteerd – om de toehoorders mores te leren. Hij gebruikte te pas en te onpas de visioenen van Johannes van Patmos om de mensen aan te zetten tot boetedoening en barmhartigheid. Hij waste zijn toehoorders de oren aangaande hun inbreuken op de goede zeden, eiste dat alle zonden en slechte gewoonten meteen werden veranderd, dreigde met eeuwige verdoemenis en maande de mensen op te houden met alle uitwassen waar de nieuwe welvaart hen toe dreef. Tussen de bedrijven door kruigde hij zijn betoog met schuine moppen, om hen aan het lachen te krijgen. Een graag gebruikt middel, opdat het publiek niet wegliep omdat het te saai was.

En dan de geldwisselaars, die echter alleen maar de in de streek gebruikelijke munten mochten wisselen. Dat waren er zoveel, dat het niet meer te overzien was: de Rijnse, Beijerse, Gelderse, Bourgondische, arnoldus- en carolusgulden, alsmede cromsterten, Brabantse gouden peters, florijnen, gouden muntstukken van het formaat van een stuiver, ponden, schillingen en stuivers. Papiergeld was een nog onbekend betaalmiddel. Alleen de door het stadsbestuur aangewezen officiële geldhandelaar werd gezien als de specialist, als degene die het onderscheid diende te kunnen maken tussen vals en geldig muntgeld, en moest de waarde daarvan beoordelen. De geldwisselaars maak-

ten bij hun drukke bezigheden – het uitgeven en ontvangen van het muntgeld – grote winsten. Drie belangrijke zaken droegen de mensen aan hun gordel: hun sleutelbos, hun geldbuidel en hun buidelboek. Dat was meestal een klein gebeden- of stichtelijk boekje in een leren band, dat aan de gordel werd bevestigd. Men moest deksels goed oppassen dat een dief – de buidelsnijder – niet in het gedrang de geldbuidel lossneed.

Manden met heerlijkheden uit het water stapelden zich op: oesters, zalm, haring of kabeljauw uit de wateren bij Newfoundland, alsmede gedomesticierde en met keukenafval vetgemeste karpers uit kloostervijvers. Hier die blinde man, die met zijn stok op de bestrating sloeg; daar een tatoeëerder, die met inkt een perfecte kerkuil op de arm van een jongen tekende. Controleurs checkten bij een boer de kwaliteit en het gewicht van zijn kazen; bij een andere kraam werden de stoffen van de lakenhandelaar kritisch bekeken, want ‘de koopman leefde immers van bedrog en was derhalve onchristelijk’.¹ De gilden en de vroede vaderen legden grote nadruk op kwaliteitscontroles: kopers moesten kunnen vertrouwen op de waar. Omdat visverkopers er steeds opnieuw op werden betrapt dat ze bedrog pleegden en manipuleerden met het gewicht van hun vistonnen, had de magistraat een modelton met een ijkmaat laten maken. Bedrieglijke praktijken verbreidden zich sneller door het land dan een bode rijden kon en waren schadelijk voor de reputatie van een markt.

Aan de andere kant was de handel ook een voorbeeld van arbeidsverdeling en een onmiskenbaar teken van specialisatie en vooruitgang. De mens ontdekte zijn gaven en talenten en concentreerde zich daarop. Aanvankelijk waren messen en schoenen duur, maar alles wat duur en dus kostbaar is, wordt goedkoper zodra het in grotere aantallen wordt geproduceerd. Een belangrijke afnemer van schoenen uit 's-Hertogenbosch was Keulen. Het gros van de schoenen die in deze metropool aan de Rijn gedragen werden, kwam uit Bosch' geboortestad. Ander-

zijds kwam uit de bisschopsstad de veel gedronken rijnwijn. Slimme Keulse handelaren hadden nog een ander lucratief handelsidee ontwikkeld. Ze handelden in botten die opgegraven waren uit Romeinse graven en verkochten ze als heiligenrelikwieën. Kunstschaten werden vaak in wijnvaten getransporteerd, om er zeker van te zijn dat ze niet meegenomen werden bij roofovervallen. Toen de stad in 1495 in Keulen een kostbaar zilveren beeld voor de Sint-Jan bestelde, vond het transport ter camouflage daarvan plaats in twee tonnen die in elkaar pasten. De wijnimport was een lucratieve bezigheid voor de schepenen. Op elke beker wijn die een gast bestelde in een herberg, werd een bijzondere belasting geheven van twintig procent. In sommige jaren bedroeg de wijnbelasting rond een kwart van alle belastinginkomsten. Zo werd wijn een exclusief product. Kooplieden die het zich konden permitteren, dronken tijdens het verkoopgesprek in de herberg graag samen wijn, omdat die zorgde voor een losse stemming, vertrouwen schiep en er tijdens het drinken uit de rondgaande beker zaken konden worden gedaan.

Herbergen speelden op marktdagen een belangrijke rol. De herbergiers, die kooplieden van buitenaf onder hun dak te gast hadden, vervulden de taak van tussenpersoon tussen de gasten en de plaatselijke koop- en handwerkslieden. Deze ontmoetingen met handelaren waren belangrijk voor de handelspositie. 'Zo mocht men hem noch tijdens de jaarmarkt, noch tijdens zijn heen- of terugreis lastigvallen wegens achterstallige schulden van zijn stadgenoten: jaarmarktvrede noemde men dat.'²² Tijdens de markt heerste er grote drukte in het stadskantoor. Er kwamen talrijke bezoekers vanuit de ommelanden naar het raadhuis om hun ver- of aankopen, testamenten of andere officiële akten notarieel te laten legaliseren.

Tussen de boeren, klanten en de internationaal opererende handelaren uit Luik, Keulen, Neurenberg en Frankfurt doorstruinden varkens en honden in het rond die wroetten in het af-

val, en over dit alles hing de zoetige geur van mest en gier. Bosch keek om zich heen in deze drukte en vond zijn modellen. Uit ervaring wist hij: keek hij een fractie van een seconde beter om zich een gezicht of een situatie in te prenten, dan voelde hij dat de ander dit onaangenaam vond en zag hij dat hij of zij nerveus werd. De markt als eldorado voor volkenkundigen van het dagelijks leven en schilders.

Er werden exotische specerijen, huiden, zijde, rozenkransen van barnsteen aangeboden. Er waren ook waarzeggers, die klanten probeerden te winnen met hun zoekplaatjes. En houten vaten met gezouten haring uit de Noord- en Oostzee. De stad was een overslagplaats voor haring en had een eigen vestiging in Schonen aan de Oostzeekust. Bestemmingsplaatsen voor deze begeerde handel waren Neurenberg, Straatsburg, Bazel, Worms, Trier, Metz en Bingen aan de Rijn, waar de stad handelsbetrekkingen mee onderhield. Tussen september en januari werden er gemiddeld rond de zeventienhonderd tonnen vis naar Keulen getransporteerd. Niet alle handelaren waren eerlijk. Zo kwamen er vaak boze protestbrieven uit Keulen, omdat Bossche handelaren weer oneetbare vis geleverd had.

Door de bedrijvigheid op de markt was Jheronimus Bosch niet alleen bekend met gierigheid en hebzucht, maar ook met verspilling en genotzucht. Tijdens marktdagen leerde hij ook hoe de microkosmos werkte, die niet alleen het beste en het slechtste van de mens symboliseerde maar dat ook toonde. Hoe macht en afhankelijkheid ontstonden, waar jaloezie en afgunst, kwaadheid en trots toe konden leiden. Hij had de beelden al in zijn hoofd en hoefde ze alleen nog maar te schilderen.

Op de markt – die gebruikt werd om met elkaar te keuvelen, boodschappen te doen en spullen te verkopen – trof Bosch de oude vrouwen, die de jeugd in de gaten hielden; hij groette de handelaren, die hun waren uitruilden en verkochten. Hij rook de penetrante geur van ongewassen lichamen en goedkope zeep.

Bosch kreeg ook in zijn geboortestad steeds meer belangstelling voor zijn persoon. En als hij zich vertoonde, kon hij genieten van de achting die de mensen hem toedroegen. Hij moet die bijzondere vaardigheid hebben gehad om de straal van de aandacht op een bepaald iemand te richten, die ander te laten weten: 'Ik zie je, je bent in mijn gedachten.' Deze heer, op een voor zijn tijd rijpe leeftijd, praatte graag en kreeg er geen genoeg van om te vertellen en te luisteren. Vooral wanneer hij een toneelspeler trof die uit de vroege middeleeuwen stammende fatrasieën (een verbastering van 'fantasie') opzei. Het ging daarbij om korte satirische nonsensgedichten met een vaste rijmvorm:

*Een met veren beklede beer
liet graan zaaien
van Dover tot Wissant.
Een gepelde ui
verklaarde zich bereid
om zingend voorop te gaan.*

Jheronimus kon de hele dag wel met de mensen praten, maar hij moest ook nog schilderen, zoveel tijd had hij nu ook weer niet. Hij voelde zijn einde naderen. Vervolgens werd hij begroet door een vrouw met een geborduurde hoed, en een zigeunermeisje pakt zijn hand vast. Hij wist dat handlezen bedrog was, omdat het een uiting was van het aanmatigende verlangen van de sterfelijke mens om te horen wat zijn lot was dat door God was voorbestemd. De vrouw betoverde de grijze kunstenaar met haar innemende glimlach, vooral echter door het tedere gebaar waarmee ze zijn rechterhand vastpakte. De mensen gingen behoedzaam met hem om, omdat hij de meesten van hen beter leek te kennen dan hun familie. Hij kende hun kleine geheimen, hun ruzies en avontuurtjes en hij wist hoe ze in het leven stonden.

Na zijn rondgang over de markt, waar vandaag nog steeds – net als vroeger – alle wegen samenkwamen, verdween hij in zijn woonhuis ‘In den Salvatoer’, met aan de deftige noordkant zijn atelier. Daar kon hij ontkomen aan de doodgewone waanzin van een marktdag, in alle rust tot zichzelf komen en in elitaire eenzaamheid werken. Hij hoorde het zichzelf zeggen: ‘Ja, ik ben schilder. De schilderkunst is mijn taal, en ik heb altijd gedacht in beelden en kleuren.’

Zijn werk – archaisch en modern tegelijk, opgebouwd in een halve eeuw, gekocht door de machtigsten van zijn tijd – won door de gedachten en ervaringen van degenen tot wie het zich richt, aan diepgang en rijkdom, maar is niettemin nog steeds raadselachtig. Op portretten van hem – hoewel postuum gemaakt – staat hij met een gegroefd voorhoofd, een wakkere en slimme blik in zijn ogen. Om zijn mond een ironische glimlach. Hier staat iemand afgebeeld met de blik van een slimme oude uil.

Zijn naam Bosch komt in de Bossche bronnen slechts eenmaal voor. In een rekening van de Lieve Vrouwe Broederschap 1509/10 stond hij als gastheer bij een maaltijd officieel met zijn kunstenaarsnaam: ‘...*Jheronimus van Aken, schilder ofte maelder, die hem selver scrift Jheronimus Bosch*’.³ In elk geval is het zijn verdienste dat zijn geboortestad op de landkaart van de kunstgeschiedenis is gezet. Aangezien hij geen nakomelingen had, restte Jheronimus Bosch – van wie geen levensloop bestaat, maar wel een biografie – slechts de roem als triomf over de dood en de vergankelijkheid. Ook daarover zou hij zich hebben verwonderd.

Jheronimus Bosch wordt gerekend tot de invloedrijkste schilders in de Nederlandse schilderkunst. Zijn verhaal begint in Den Bosch, waar de eerste schriftelijke bewijzen dateren uit de periode dat hij meerderjarig werd, en eindigt met welluidend klokgelui en koorzang tijdens zijn uitvaartmis in de Sint-Jans-kathedraal.

Bosch heeft geen brieven of aantekeningen nagelaten – er is geen enkel portret van hem bij leven, zelfs geen zelfportret. Psychologen en taalkundigen, sociologen en theologen, historici en psychiaters en andere exegeten hebben grondig onderzoek gedaan naar alle details in zijn werken om de raadselen ervan te ontsluiten: wat wil deze kunstenaar ons vertellen?

Verspreid over tien landen, achttien steden en twintig collecties overleefden een paar dozijn schilderijen en tekeningen van zijn hand een half millennium. Ze oefenen nog steeds een enorme aantrekkingskracht uit. Misschien juist wel, omdat je niet alleen moet kijken naar de beelden van deze schilder van mensen, maar ze ook moet lezen. Ze vertellen over hoop, dromen en verlangens.

SIGGI WEIDEMANN werd geboren in Leipzig en studeerde kunstgeschiedenis en archeologie. Hij pendelt tussen zijn woonplaatsen Amsterdam en Hamburg en schreef diverse boeken. Hij was werkzaam als correspondent in Nederland en België voor de *Süddeutsche Zeitung*. Weidemann is zijn leven lang al gefascineerd door Jheronimus Bosch.

www.omniboek.nl

ISBN 978-94-019-0816-0 NUR 681

